अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम्

विसर्जनीयस्य सः (सू. 138) विष्णुस्त्राता।

संस्कृतव्याख्या – खरि परे विसर्जनीयस्य स्थाने सः स्यादिति हल्सन्धिनिरूपणे इदं व्याख्यातं तथापि प्रकरणानुरोधात् स्मार्यते, विजर्सनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनार्थम्। तथाहि प्रातिपदिकाधिकारात् 'स्वौजस्मौट्....' इत्यादिना सुप्रत्यये तस्य रुत्वे '**खरवसानयोः....**' इति विसर्गे च कृते इदं सूत्रं प्रवर्तते। तद्यथा– 'विष्णुः त्राता' इत्यत्र खरि तकारे परे विसर्गस्य स्थाने सकारादेशे विष्णुस्त्राता इति।

विष्णुस्त्राता = विष्णुः+त्राता इत्यत्र '**विसर्जनीयस्य सः**' इति सूत्रेण विसर्गस्य स्थाने सकारादेशे वर्णसम्मेलने विष्णुस्त्राता इति रूपं सिद्ध्यति।

शर्परे विसर्जनीयः 8.3.35 शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयः, न त्वन्यत्। कः त्सरु :। घनाघनः क्षोभणः। इह यथायथं सत्वं जिह्वामूलीयश्च न।

संस्कृतव्याख्या – अत्र पदद्वयं वर्तते। शर् परो यस्मात् सः शर्परस्तस्मिन् शर्परे इति सप्तम्यन्तं पदम्, विसर्जनीयः इति प्रथमान्तं विधेयं पदम्। अत्र **विसर्जनीयस्य सः** इति सूत्रात् विसर्जनीयस्य, '**खरवसानयोर्विसनीयः**' इति सूत्रात् खरि इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। खरि इति विशेष्यं तस्मात् शर् परके खरि परे इत्यर्थः। एतेन सूत्रस्यार्थो भवति यत् शर् परके खरि परे विसर्जनीयस्य स्थाने विसर्जनीय एवादेशो भवतीति।

विसर्गस्य विसर्गविधानात् फलं भवति – **न त्वन्यत्** इति। अर्थात् अन्यः कश्चन आदेशो न भवतीति। **अन्यत् किम्** इति **जिज्ञासायां कथयति मूले यथायथम्** = यथासम्भवं सत्वं जिह्वामूलीयश्च न। यथा कः त्सरु इत्यत्र विसर्जनीयस्य सः इति सूत्रेण सत्वं न भवति, घनाघनः क्षोभनः इत्यत्र '**कुप्वोः≍क≍पौ च**' इति सूत्रेण जिह्वामूलीयो न भवति।

कः त्सरुः = कः+त्सरु इत्यत्र 'विसर्जनीयस्य सः' इति सूत्रेण विसर्गस्य स्थाने सकारादेशे प्राप्ते तं प्रबाध्य 'शर्परे विसर्जनीयः' इति सूत्रेण विसर्गस्य स्थाने विसर्ग एवादेशे कःत्सरु इति रूपं भवति।

घनाघनः क्षोभणः = घनाघनः क्षोभणः इत्यत्र 'कुप्वोः क पौ च' इति सूत्रेण विसर्गस्य स्थाने जिह्वामूलीये वर्णे प्राप्ते तं प्रबाध्य 'शर्परे विसर्जनीयः' इति सूत्रेण विसर्जनीयस्य स्थाने विसर्जनीय एवादेशे **घनाः घनः क्षोभणः** इति रूपं भवति।

वा शरि 8.3.36 शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात्। हरिः शेते, हरिश्शेते। 'खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः (वा. 4906) रामस्स्थाता, रामः स्थाता। हरिस्फुरति, हरिः स्फुरति। पक्षे विसर्गे सत्वे च त्रैरूप्यम्। 'कुप्वोः क पौ च'(सू.142) क करोति, कः करोति। क खनति, कः खनति। क पचति, कः पचति। क फलति, कः फलति।

संस्कृतव्याख्या – अत्र पदद्वयम्, वा इति विकल्पार्थबोधकं पदम्, शरि इति सप्तम्यन्तं पदं तेन शर्परे इत्यर्थः। अत्र विसर्जनीयस्य सः इति सूत्रात् विसर्जनीयस्य, '**शर्परे विसर्जनीयः**' इति सूत्रात् विसर्जनीयः इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। एतेन शर् परे विसर्गस्य स्थाने विकल्पेन विसर्ग इत्यादेशो भवतीति सूत्रार्थः। यथा हरिः शेते इत्यत्र **विसर्जनीयस्य सः** इति सूत्रेण नित्यं सकारे प्राप्ते तं प्रबाध्य विकल्पेन विसर्गादेशे हरिः शेते, विकल्पपक्षे सत्वे च हरिश्शेते इति।

शर्परे खरि......। इदं वार्तिकम्। खर् परो यस्मात् इति बहुव्रीहिः। शर् इति विशेष्यम्, खर्परके शरि परे विसर्गस्य लोपो वक्तव्य इति वार्तिकार्थः। एतेन विकल्पपक्षे वा शरि इति सूत्रेण विसर्गो भवति। यथा **रामः स्थाता** इत्यवस्थायां विसर्गलोपे राम स्थाता, तदभावे रामः स्थाता इति। एवमेव हरिः स्फुरति, इत्यत्र हरिस्फुरति, विकल्पपक्षे हरिः स्फुरति इति। एतद्विकल्पपक्षे '**विसर्जनीयस्य सः**' इति सूत्रेण सत्वे रामस्थाता, हरिस्स्फुरति इत्येवं रूपत्रयं भवति।

जिह्वामूलीयपक्षे '**कुप्वोः ≍ क ≍ पौ च**' इति सूत्रेण विकल्पेन जिह्वामूलीये कृते क ≍ करोति, कः करोति। क ≍ खनति, कः खनति। क ≍ पचति, कः पचति। क ≍ फलति, कः फलति। इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति।

हरिः शेते, हरिश्शेते = हरिः शेते इत्यत्र '**विसर्जनीयस्य सः**' इति सूत्रेण नित्ये सत्वे प्राप्ते तं प्रबाध्य '**वा शरि**' इति सूत्रेण विकल्पेन विसर्गस्य स्थाने विसर्गादेशे हरिः शेते, विकल्पपक्षे सकारादेशे, हरिस् शेते इत्यवस्थायां '**स्तोः श्चुना श्चुः**' इति सूत्रेण श्चुत्वे सकारस्य शकारादेशे वर्णसम्मेलने हरिश्शेते इति।

सोऽपदादौ 8.3.38 विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुप्वोः परयोः।

पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम् (वा.5033) पयस्पाशम्। यशस्कल्पम्। यशस्कम्। यशस्काम्यति।

अनव्ययस्येति वाच्यम् (वा. 4901) प्रातः कल्पम्।

काम्ये रोरेवेति वाच्यम् (वा.4902) नेह गीः काम्यति।

संस्कृतव्याख्या – सोऽपदा...। सः अपदादौ इति सूत्रस्य पदविभागः। पदस्यादिः पदादिः, न पदादिः अपदादिः तस्मिन् इत्यर्थे सप्तम्यन्तं पदम्। सः इति प्रथमान्तं विधेयं पदम्। अत्र '**विसर्जनीयस्य सः**' इति सूत्रात् विसर्जनीयस्य, 'कुप्वोः ≍ क ≍ पौ च' इति सूत्रात् कुप्वोः इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। अपदादौ तद् विशेषणम्। एतेन अपदादिकवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य स्थाने सकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। अत्र वार्तिकेन नियमयति – **पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम्** इति। अस्यायम्भावः पाश कल्प काम्य इत्येतेषु परेषु एव विसर्जनीयस्य स्थाने सकारादेशः, स्यादिति। तद्यथा पयस्+पाशम् इत्यत्र सकारस्य रुत्वे विसर्गे पयःपाशम् इत्यवस्थायां कुप्वोः इत्यादिसूत्रं प्रबाध्य '**पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम्**' इति वार्तिकसहकारेण सोऽपदादौ इति सूत्रेण विसर्गस्य सकारादेशे पयस्पाशम् इति। एवमेव यशः कल्पम् इत्यस्य यशस्कल्पम्। यशः कम् इत्यस्य यशस्कम्। यशः काम्यति इत्यस्य यशस्काम्यति इति।

अनव्ययस्येति वाच्यम् – इदमपि वार्तिकम् तच्च प्रतिषेधार्थम्। तथाहि अव्ययभिन्नशब्दावयवभूतस्य विसर्जनीयस्य स्थाने सकारादेशो भवति न तु अव्ययस्य इति तात्पर्यम्। तद्यथा – प्रातः कल्पम् इत्यत्र कल्पप्रत्ययत्वात् न सत्वम्, अपितु विसर्ग एव।

काम्ये रोरेवेति वाच्यम् – इदमपि शेषपूर्णाकं वार्तिकम् – तथाहि काम्यशब्दे परे रुः इत्यस्य स्थाने निष्पन्नस्यैव विसर्गस्य सकारादेशः षकारादेशः, नान्यस्य निष्पन्नस्य विसर्गस्य स्थाने इति तात्पर्यम्। तद्यथा – गीः काम्यति इत्यत्र गीर् काम्यति इत्यत्र विसर्गस्य स्थाने न सकारादेशः गीः काम्यति इत्येव।

पयस्पाशम् = **कुत्सितं पयः** इत्यर्थे पयस् शब्दात् पाशप् प्रत्यये **पयस् पाशम्** इत्यवस्थायां सस्य रुत्वे

विसर्गे पयः पाशम्, इति स्थितौ 'कुप्वोः ≍क ≍पौ च' इति सूत्रेण विसर्गस्य स्थाने जिह्वामूलीये प्राप्ते तं प्रबाध्य '**पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम्**' इति वार्तिकसहकारेण 'सोऽपदादौ' इति सूत्रेण सकारादेशे वर्णसम्मेलने पयस्पाशम् इति रूपं भवति।

यशस्कल्पम् = ईषद् यशः इत्यर्थे यशस् शब्दात् कल्पप्रत्यये यशस् कल्पम् इत्यवस्थायां '**ससजुषोः रुः**' इति सूत्रेण सस्य रुत्वे विसर्गे यशःकल्पम् इत्यवस्थायां 'कुप्वोः ≍क ≍पौ च' इत्यादिना प्राप्तं जिह्वामूलीयं प्रबाध्य '**पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम्**' इति वार्तिकसहकारेण '**सोऽपदादौ**' इति सूत्रेण विसर्गे सकारादेशे वर्णसम्मेलने यशस्कल्पम् इति रूपं भवति।

यशस्काम्यति= यशः काम्यति इत्यर्थे यशस् अम् इत्यस्मात् काम्यच् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे सुपो लुकि यशस् काम्य इत्यवस्थायां सस्य रुत्वे विसर्गे, यशः काम्यति इति स्थितौ कुप्वोरित्यादिसूत्रे जिह्वामूलीये प्राप्ते तं प्रबाध्य 'पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम्' इति वार्तिकसहकारेण 'सोऽपदादौ' इति सूत्रेण विसर्गस्य सत्वे यशस्काम्य इति जाते लटि प्रथमपुरुषैकवचने तिवादिना यशस्काम्यति इति।

प्रातःकल्पम् = प्रातर् इत्यव्ययात् कल्पप्रत्यये प्रातर् कल्प इत्यवस्थायां रेफस्य विसर्गे प्रातः कल्पम् इति स्थितौ, '**विसर्जनीयस्य सः**' इति सूत्रं प्रबाध्य कुप्वोरित्यादिसूत्रेण जिह्वामूलीये प्राप्ते तमपि प्रबाध्य 'सोऽपदादौ' इति सूत्रेण सकारादेशे प्राप्ते '**अनव्ययस्येति वक्तव्यम्**' इति वार्तिकेन अव्ययस्य भिन्न एव सकारादेशात् अस्य च अव्ययत्वात् निषेधे विसर्ग एव जाते प्रातः कल्पम् इति रूपं भवति।

गीः काम्यति = इत्यत्र '**काम्ये रोरेवेति वाच्यम्**' इति वार्तिकेन गीः काम्यति इत्यत्रापि सकारादेशस्य निषेधे विसर्ग एव जाते गीः काम्यति इति रूपं भवति।

इणः षः 8.3.39 इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात् पूर्वविषये। सर्पिष्पाशम्। सर्पिष्कल्पम्। सर्पिष्कम्। सर्पिष्काम्यति।

संस्कृतव्याख्या = सूत्रे पदद्वयं वर्तते। इणः इति पञ्चम्यन्तं, तस्मात् परस्य इत्यध्याहार्यम्, षः इति प्रथमान्तं विधेयं पदम्। अत्र **विसर्जनीयस्य सः** इत्यस्मात् विसर्जनीयस्य **कुप्वोरित्यादितः** कुप्वोरित्यस्य, **सोऽपदादौ** इत्यतः अपदादौ इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। इत्थम् इणः परस्य विसर्गस्य स्थाने षकारादेशो भवति अपदादौ कवर्गे पवर्गे च वर्णे पर इति सूत्रार्थः। अत्र 'कुप्वोः ≍क ≍पौ च' इति अपदादौ इति, अनव्ययस्य इति काम्ये रोरेव इति च सम्बद्ध्यते। तदेवोच्यते मूले वृत्तौ – पूर्वविषये इति। एतेन उच्चैः कल्पम्, दोः पाशम्, गीः काम्यतीत्यादौ न षत्वमिति तात्पर्यम्। सूत्रोदाहरणं यथा – सर्पिष्पाशम् इत्यादि।

सर्पिष्पाशम् = कुत्सितं सर्पिः इत्यर्थे सर्पिस् शब्दात् पाशप् प्रत्यये सर्पिस् पाशम् इत्यवस्थायां सस्य रुत्वे विसर्गे 'सर्पिः पाशम्' इति जाते, 'कुप्वोः ≍क ≍पौ च' इति सूत्रेण जिह्वामूलीये प्राप्ते तं प्रबाध्य '**पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम्**' इति वार्तिकसहकारेण '**इणः षः**' इति सूत्रेण विसर्गस्य षत्वे पयष्पाशम् इति रूपं भवति। एवमेव सर्पिष्कल्पम्, सर्पिष्कम्, सर्पिष्काम्यति इत्येतानि रूपाणि सिद्धयन्तीति बोध्यम्।

नमस्पुरसोर्गत्योः 8.3.40 गतिसञ्ज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुप्वोः परयोः। नमस्करोति। साक्षात्प्रभृतित्वात्कृञो योगे विभाषा गतिसंज्ञा। तदभावे नमः करोति। पुरोऽव्ययम् (सू. 768) इति नित्यं गतिसंज्ञा। पुरस्करोति। अगतित्वान्नेह। पूः पुरौ पुरः प्रवेष्टव्याः।

संस्कृतव्याख्या – 'नमस्पुरसोः गत्योः' इति सूत्रस्य पदविभागः। **अत्र विसर्जनीयस्य सः** इति सम्पूर्णसूत्रमनुवर्तते, कुप्वोरित्यतः कुप्वोः इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। अत्र उत्तरपदादौ इति संबध्यते। इत्थं सूत्रस्यार्थो भवति यत् गतिसंज्ञकस्य नमस् शब्दस्य, पुरस् शब्दस्य च विसर्गस्य स्थाने सकारादेशो भवति कवर्गे पवर्गे च वर्णे परे इति। तद्यथा: नमस् इत्यव्ययात् करोति इति क्रियया अन्वये नमस् इत्यस्य सस्य रुत्वे विसर्गे नमः करोति इत्यत्र नमः

शब्दस्य **साक्षात् प्रभृतीनि** च इति सूत्रेण गतिसंज्ञायाम् अनेन सूत्रेण सकारादेशे **नमस्करोति** इति। गतिसंज्ञाभावे **नमः करोति** इति।

पुरोऽव्ययम् इति सूत्रेण अव्ययसंज्ञकस्य पुरस् शब्दस्य नित्यं गतिसंज्ञा भवति तेन पुरस्करोतीति एकमेव रूपं भवति। पूः पुरौ इत्यत्र गतिसंज्ञाया अभावात् सकारादेशो न भवतीति बोध्यम्।

नमस्करोति = नमस् इत्यव्यस्य कृधातुना सह प्रयोगे साक्षाप्रभृतित्वात् विभाषया गतिसंज्ञायां नमः करोति इत्यत्र नमस्पुरसोर्गत्योः इति सूत्रेण विसर्गस्य स्थाने सकारादेशो **नमस्करोति** इति, गतिसंज्ञाभावे **नमः करोति इति**। अत्र 'कुप्वोः ≍ क ≍ पौ च' इत्यनेन जिह्वामूलीये कृते नमः ≍ करोति इत्यपि रूपं सिद्ध्यति।

पुरस्करोति = पुरस् शब्दात् कृधातुप्रयोगे **'पुरोऽव्ययम्'** इतिसूत्रेण नित्यं गतिसंज्ञायाम् पुरः करोति इत्यत्र **'नमस्पुरसोर्गत्योः'** इति सूत्रेण विसर्गस्य सकारादेशे पुरस्करोति इत्येकमेव रूपं भवतीति।

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य 8.3.41 इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात् कुप्वोः। निष्प्रत्यूहम्। आविष्कृतम्। दुष्कृतम्। अप्रत्ययस्य किम्? अग्निः करोति। वायुः करोति। एकदेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वम्। कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठात् (वा. 4915) तेनेह न मातुः कृपा। मुहुसः प्रतिषेधः (वा.4911) मुहुः कामा।

संस्कृतव्याख्या = अत्र इदुदुपधस्य च अप्रत्ययस्य इति सूत्रस्य पदच्छेदः। इत् च उत् च तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वसमासे इदुदौ, तौ उपधे यस्य स इदुदुपधः तस्य इत्यर्थे उपधायाम् इकारः उकारः यस्य तादृशस्य शब्दस्य इत्यर्थः। न प्रत्ययोऽप्रत्ययः तस्य अर्थात् प्रत्ययभिन्नस्य इत्यर्थः। अत्र सूत्रे **विसर्जनीयस्य** इति पदम्, **कुप्वोः** इति पदस्य चानुवृत्तिर्भवति। एतेन इकारोपधस्य उकारोपधस्य च प्रत्ययावयवभिन्नस्य विसर्गस्य स्थाने षकारादेशो भवति कवर्गे पवर्गे च वर्णे परे इति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। तद्यथा – **निष्प्रत्यूहम्। आविष्कृतमित्यादि।** सूत्रेऽप्रत्यय इति कथनेन **अग्निः करोति** इत्यत्र इदुपधत्वेऽपि विसर्गस्य षकारादेशो न भवति अग्निः इत्यस्य विसर्गस्य प्रत्ययावयवत्वादिति भावः। एवमेव **वायुः करोति** इत्यत्रापि।

एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वम् – भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठात् = इति मूलोक्तस्य अयं भावो यत् वर्णद्वयघटितस्य स्थाने एकादेशे कृते यो विसर्गः तस्य स्थाने **इदुदुपधेत्यादि** सूत्रेण षत्वं न भवति इति कस्कादिगणे भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठात् ज्ञायते। यदि एकादेशस्य विसर्गस्यापि अनेन सूत्रेण आदेशः स्यात्तदा भ्रातृशब्दात् ङसिविभक्तौ ऋकारस्य अकारस्य च स्थाने उकारादेशे रपरत्वे भ्रातुः इत्यत्रापि विसर्गस्य इदुदुपधत्वात् विसर्गे सिद्धे, कस्कादिगणे भ्रातुष्पुत्रस्य पाठो न कर्त्तव्यः, कृतश्च तस्मात्सिद्ध्यति एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न षत्वमिति। एतत्फलं यत् **मातुः कृपा** इत्यादौ एकादेशस्य विसर्गस्य सत्वात् न षत्वम्।

मुहुसः प्रतिषेधः = इदं वार्तिकम्, अत्र **इदुदुपधस्य, विसर्जनीयस्य**, षः, **कुप्वोः** इत्येतेषां सम्बन्धस्तेन – ह्रस्वोकारयस्योपाधायां तादृशप्रत्ययभिन्नस्य मुहुस् शब्दस्य विसर्गस्य स्थाने षकारादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः।

अर्थात् षकारादेशो न भवतीति। अत एव **मुहुः कामा** इत्येवं रूपं भवति परं पुंस्कामा इत्यादौ भवति।

निष्प्रत्यूहम् – प्रत्यूहानाम् (विघ्नानाम्) अभावः इत्यर्थे निस् प्रत्यूह इति जाते सस्य **'ससजुषो रुः'** इति सूत्रेण रुत्वे, **'खरवसानयोर्विसर्जनीयः'** इत्यनेन विसर्गे निःप्रत्यूह इति जाते, **'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य'** इति सूत्रेण विसर्गस्य षकारादेशे वर्णसम्मेलने निष्प्रत्यूहम् इति रूपं भवति।

आविष्कृतम् = **प्रकाशे प्रादुरावि स्यादिति कोशशब्दात्** आविस् कृतम् इत्यवस्थायां सकारस्य रुत्वे विसर्गे आविः कृतम् इत्यत्र **'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य'** इति सूत्रेण विसर्गस्य स्थाने षकारादेशे वर्णसम्मेलने आविष्कृतम् इति रूपं भवति।

एवमेव दुष्कृतम् इत्येवं रूपमपि बोध्यम्।

तिरसोऽन्यतरस्याम् 8.3.42 तिरसो विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वोः। तिरस्कर्ता, तिरः कर्ता।

संस्कृतव्याख्या = तिरसः अन्यतरस्याम् इति सूत्रस्य पदच्छेदः। अत्र **विसर्जनीयस्य कुप्वोः** इत्यस्य, '**सोऽपदादौ**' इत्यतः स इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। अत्र इणः इति निवृत्तम्, तत्संन्नियोगात् 'ष' इत्यस्यापि निवृत्तिः। इत्थं सूत्रस्यार्थो भवति यत् – तिरस् शब्दावयवस्य विसर्गस्य स्थाने सकारादेशो भवति विकल्पेन कवर्गे पवर्गे च परे इति सूत्रार्थः। तद्यथा – **तिरस्कर्ता**, तिरः कर्त्ता।

तिरस्कर्ताः, तिरः कर्ता =तिरस् कर्त्ता इत्यत्र सकारस्य रुत्वे विसर्गे तिरः कर्ता इत्यवस्थायां '**तिरसोऽन्यतरस्याम्**' इति सूत्रेण विकल्पेन स्थाने सकारादेशे तिरस्कर्ता इति विकल्पपक्षे तिरः कर्ता इति रूपं भवतीति।

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे 8.3.43 कृत्वोऽर्थे वर्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात् कुप्वोः। द्विष्करोति, द्विःकरोति इत्यादि। कृत्वोऽर्थे किम्? चतुष्कपालः।

संस्कृतव्याख्या – द्विस्त्रिचतुः इति कृत्वोऽर्थे इति सूत्रस्य पदविभागः। द्विश्च त्रिश्च चतुश्च तेषां समाहारद्वन्द्वः द्वित्रिचतु इत्यनुकरणात्मकम् अविभक्तिं पदम्। कृत्वोऽर्थः तस्मिन् कृत्वोऽर्थे इत्यव्ययम्। इति करणानन्तरं शब्दानाम् इति। अत्र विसर्जनीयस्य, कुप्वोरिति, अन्यतरस्याम् इति इणः षः इति चानुवर्तते। कृत्वोऽर्थो नाम संख्यायाः क्रियाभ्यां वृत्तिगणे कृत्वसुच् इति प्रत्ययः। इत्थं सूत्रस्यार्थो भवति यत् **कृत्वसुच्प्रत्ययेऽर्थे** विद्यमानस्य द्विस्, त्रिस् चतुस् इत्येतस्य शब्दस्य विसर्गस्य स्थाने विकल्पेन षकारादेशो भवति कवर्गे पवर्गे च परे इति। तद्यथा –

द्विष्करोति = द्विवारं करोति इत्यर्थे कृत्वसुच् प्रत्ययान्तः, द्विस् करोति इत्यवस्थायां सस्य रुत्वे, विसर्गे द्विः करोति इत्यत्र '**विसर्जनीयस्य सः**' इति सूत्रेण विसर्गस्य स्थाने सकारे प्राप्ते तं प्रबाध्य '**कुप्वोः ᳲक ᳲपौ च**' इति सूत्रेण जिह्वामूलीये प्राप्ते तमपि प्रबाध्य '**द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे**' इति सूत्रेण विकल्पेन षकारादेशे द्विष्करोति, जिह्वामूलीये पक्षे द्विᳲकरोति विकल्पपक्षे द्विः करोति इति रूपं भवति।

सूत्रे कृत्वोऽर्थे इति कथनेन **चतुष्कपालः** इत्यत्र चतुर्षु कपालेषु संस्कृत (पुरोडाशः) इति विग्रहे '**तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च**' इति सूत्रेण समासे अण्प्रत्यये लोपे च चतुर् कपाल इत्यत्र रेफस्य चतुः कपाल इत्यत्र कृत्वोऽर्थस्य अभावात् नेदं सूत्रं प्रवर्तते। अन्यथा अत्रापि विकल्पापत्तिः स्यात् तन्माभूत् तदर्थं कृत्वोऽर्थग्रहणम्। एतेन चतुः कपाल इत्यत्र इदुदुपधेत्यादिना नित्यं षः भवति **चतुष्कपालः** इत्येकमेव रूपं सिद्ध्यति।

इसुसोः सामर्थ्ये 8.3.44 एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुप्वोः।

सर्पिष्करोति, सर्पिः करोति। धनुष्करोति, धनुः करोति। सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा, सामर्थ्ये किम्? तिष्ठतु सर्पिः, पिब त्वमुदकम्।

संस्कृतव्याख्या – अत्र पदद्वयम्, इस् च उस् च तयोः इसुसोः इति षष्ठ्यन्तं पदम्, सामर्थ्ये इति वैषयिकं सप्तम्यन्तं पदम्। अत्र **विसर्जनीयस्य** इति, षः इति, कुप्वोः इति अन्यतरस्याम् इति चानुवर्तते। एतेन सामर्थ्यशब्देषु परस्परम् एकवाक्यतायाम् इस् उस् इत्यनयोः विसर्गस्य स्थाने विकल्पेन षकारादेशो भवति कवर्गे पवर्गे च परे इति सूत्रार्थः। तद्यथा **सर्पिष्करोति** इति।

अत्र सूत्रे सामर्थ्यपदेन व्यपेक्षा गृह्यते। **विशिष्टा अपेक्षा व्यपेक्षा। पदानामाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशाद् यः परस्परान्वयः सा व्यपेक्षा।** एवं सामर्थ्यम् एकस्मिन् वाक्ये पदेषु भवति। इदं सामर्थ्यं वाक्येषु विद्यते। यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च, राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इत्यादौ। एतादृशव्यपेक्षालक्षणगतं सामर्थ्यमाश्रित्य एव **सर्पिष्करोति** इत्याद्युदाहरणं सङ्गच्छते। अतो नात्र एकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यं स्वीक्रियते तस्य वृत्तौ एव स्वीकृतत्वात् न तु वाक्ये यथा समर्थसूत्रभाष्ये कैयटादौ स्पष्टम्। तस्मात् **आकांक्षादियोग्यतावशाद्** परम्परान्वयाकाङ्क्षा एव व्यपेक्षा अत्र बोध्या। सूत्रे सामर्थ्यग्रहणं किमर्थम् इति चेत् कथयति – **तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम्** इति। अत्रेदं तात्पर्यं यत् तिष्ठतु सर्पिः इत्येकं वाक्यम्। पिब त्वमुदकम् इति अन्यत्वाक्यम्। तत्र सर्पिरित्यस्य पिब इत्यत्रान्वयाभावाच्च सामर्थ्यन्नास्ति। सूत्रे सामर्थ्यग्रहणाभावे

सामर्थ्येऽसामर्थ्ये च षत्वसम्भवात् **सर्पिः पिब** इत्यत्रापि षत्वापत्तिः तन्माभूत् तदर्थं सामर्थ्यग्रहणम्। एतेन नात्र षत्वविकल्पः, नापि इदुदुधपस्येत्यादिनापि षः प्रत्ययावयत्वादिति बोध्यम्।

सर्पिष्करोति सर्पिः करोति – सर्पिः करोति इत्यत्र '**इसुसोः सामर्थ्ये**' इति सूत्रेण विकल्पेन विसर्गस्य स्थाने षकारादेशे सर्पिष्करोति इति, विकल्पपक्षे '**कुप्वोः ≍ क ≍ पौ च**' इत्यनेन जिह्वामूलीये कृते सपि ≍ करोति इति, तदभावे विसर्गे च सर्पिः करोति इति रूपं सिद्ध्यतीति।

धनुष्करोति, धनुः करोति = धनुः करोति इत्यत्र 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति सूत्रेण विकल्पेन विसर्गस्य षकारादेशे धनुष्करोति, जिह्वामूलीये पक्षे धनु ≍ करोति, तदभावे धनुः करोति इति रूपत्रयं सिद्ध्यति।

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य 8.3.35 इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य समासे नित्यं षः स्यात्कुप्वोः परयोः। सर्पिष्कुण्डिका। अनुत्तरपदस्थस्य इति किम् – परमसर्पिः कुण्डिका। कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थो व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च।

संस्कृतव्याख्या – नित्यं समासे अनुत्तरपदस्थस्य इति सूत्रस्य पदविभागः। उत्तरपदे तिष्ठति इति उत्तरपदस्थः, न उत्तरपदस्थ इति अनुत्तरपदस्थः तस्य अनुत्तरपदस्थस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्, नित्यम् इति द्वितीयैकवचनान्तम्, समासे इति वैषयिकं सप्तम्यन्तं पदम्। अत्र इसुसोः इत्यनुवर्तते, कुप्वोरिति, विसर्जनीयस्य च इत्यप्यनुवर्तते। **इणः षः** इत्यस्याप्यनुवृत्तिः। एतेन समासे अनुत्तरपदस्थस्य (उत्तरपदस्थभिन्नस्य) इस् उस् इत्यस्य विसर्जनीयस्य (विसर्गस्य) स्थाने नित्यं षकारादेशो भवति कवर्गे पवर्गे च परे इति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। समासे व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यस्यापि सत्वे '**इसुसोः सामर्थ्ये**' इति सूत्रेण षत्वविकल्पे प्राप्ते एतत्सूत्रमिति बोध्यम्। तद्यथा सर्पिषः कुण्डिका इत्यर्थे सर्पिः कुण्डिका इत्यवस्थायां विसर्गस्य स्थाने नित्यं षकारादेशे सर्पिष्कुण्डिका इति। सूत्रे अनुत्तरपदस्थस्य इति कथनेन 'परमसर्पिः कुण्डिका' इत्यत्र विसर्गस्य न षत्वम्, प्रत्ययावयवत्वात् इदुदुपधेत्यादिना अपि न षः।

अत्रेदमाशङ्क्ते एवं स्वीकारे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठो व्यर्थ इति। अत्रोच्यते समाधानमुखेन मूले – **कस्कादिषु इत्यादि**। अत्रायम्भावः एकवाक्यतापन्नान्वययोग्यताविरहेऽपि षत्वं यथा स्यादिति। इत्थं व्यपेक्षायां पूर्वसूत्रेण प्राप्तं वैकल्पिकं षत्वं प्रबाध्य प्रकृतसूत्रेण नित्यं षकारादेशो भवतीति।

सर्पिष्कुण्डिका = सर्पिषः कुण्डिका इत्यर्थे सर्पिः कुण्डिका इत्यवस्थायां '**नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य**' इति सूत्रेण विसर्गस्य स्थाने नित्यं षकारादेशे सर्पिष्कुण्डिका इति रूपं सिद्ध्यति।

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य 8.3.46 अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु। न तूत्तरपदस्थस्य। अयस्कारः। अयस्कामः। अयस्कंसः। अयस्पात्रम्। अयस्सहिता कुशा अयस्कुशा। अयस्कर्णी। अतः किम् – गीः कारः। अनव्ययस्य किम् – स्वः कामः। समासे किम् – यशः करोति। अनूत्तरपदस्थस्य किम् – परमयशः कारः।

संस्कृतव्याख्या – सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयमस्ति। अत इति पञ्चम्यन्तं पदम्, कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीषु इति द्वन्द्वसमासघटितं सप्तम्यन्तं पदम्, न अव्ययम् इति अनव्ययं तस्य – अनव्ययस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्। अत्र विसर्जनीयस्य इति, सः इति नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य इति सूत्रं चानुवर्तते।

अतः इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात् अकारादव्यवहितोत्तरस्य इत्यर्थो लभ्यते। एतेन कृ कम् कंस कुम्भ पात्र कुशा कर्णी इत्येतेषु परेषु अनव्ययस्थस्य (अव्ययभिन्नस्य) विसर्गस्य स्थाने नित्यं सकारादेशः स्यात् समासे उत्तरपदस्थस्य विसर्गस्य स्थाने तु न भवतीति सूत्रार्थः। तद्यथा अयः कारः इत्यत्र 'कुप्वोः ≍ क ≍ पौ च' इति सूत्रं प्रबाध्य अनेन सत्वे अयस्कार इति। एवमेव अयस्कामः अयस्कंस इत्यादीनि रूपाणि बोध्यानि। सूत्रे अनव्ययस्य इति कथनेन **स्वः काम** इत्यत्र स्वर् शब्दस्य अव्ययत्वात् न विसर्गस्य सत्वम्। समासे इति कथनेन **यशः करोति** इत्यादिवाक्ये विसर्गस्य स्थाने सकारादेशो न भवति। एवमेव अनुत्तरपदस्थस्य इति कथनेन **परमयशः करोति** इत्यत्र यश इत्यस्योत्तरपदत्वात् तस्य विसर्गस्य न सत्वमिति।

अयस्कार: = अय: करोति इत्यर्थे अयस् कार इत्यवस्थायां सकारस्य रुत्वे विसर्गे अय: कार इत्यवस्थायां कृ धातो: परे '**अत: कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य**' इति सूत्रेण विसर्गस्य स्थाने नित्यं सकारादेशे अयस्कार इति रूपं भवति।

एवमेव अय: काम: इत्यत्र अयस्काम:, अय: कंस इत्यत्र अयस्कंस:, अय: कुम्भ: इत्यत्र अयस्कुम्भ:, अय: पात्रम् इत्यस्य अयस्पात्रम्, अय: सहिता इत्यत्र अयस्सहिता, अय: कर्णी इत्यस्य अयस्कर्णी इत्येतानि रूपाणि भवन्ति इति।

अधश्शिरसी पदे 8.3.47 एतयोर्विसर्गस्य सादेश: स्यात् पदशब्दे परे। अधस्पदम्। शिरस्पदम्। समास इत्येव। अध: पदम्। शिर: पदम्। अनुत्तरपदस्थस्येव। परमशिर: पदम्। कस्कादिषु च। भास्कर:।

संस्कृतव्याख्या – सूत्रे पदद्वयम्। अधश्च शिरश्च इति अधश्शिरसी इति षष्ठ्यर्थे प्रथमान्तं पदम्। पदे इति सप्तम्यन्तं पदम्। अत्र विसर्जनीयस्य, स: इत्यस्य समासे इत्यस्य, अनुत्तरपदस्थस्य इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। एतेन पदशब्दे परे अधस् शिरस् इत्यनयो: पदयो: विसर्गस्य स्थाने सकारादेशो भवति समासे इति सूत्रस्यार्थ: सम्पद्यते। सूत्रोदाहरणं यथा – **अधस्पदम्। शिरस्पदम्।** सूत्रस्य समास एव विधानात् **अध: पदम्** इति वाक्ये न सत्वम्, एवमेव **अनुत्तरपदस्थस्य** इति कथनेन परमशिर: पदम् इत्यत्र न सकारादेश:। सौत्रमनुरुन्ध्य कथयति – कस्कादिषु च **भास्कर:** इति। अर्थात् अत: कृकमि इत्यादिसूत्रे तपरकरणात् भा: कर: इत्यस्य अप्राप्तौ सत्वविधानार्थं कस्कादिषु पाठात् सत्वे भास्कर इति।

अधस्पदम् – पदस्य अध: इत्यर्थे **मयूरव्यंसकादयश्च** इत्यनेन समासे अध: पदस्य पूर्वनिपाते अधस् पदम् इत्यवस्थायां सकारस्य रुत्वे विसर्गे अध: पदम् इति जाते '**अधश्शिरसी पदे**' इति सूत्रेण विसर्गस्य स्थाने सकारादेशे वर्णसम्मेलने अधस्पदम् इति रूपं सिद्ध्यतीति।

शिरस्पदम् – शिरश्च पदं चेति विग्रहे द्वन्द्वसमासे शिरस् पदम् इत्यवस्थायां सकारस्य रुत्वे विसर्गे शिर: पदम् इत्यत्र '**अधश्शिरसी पदे**' इति सूत्रेण विसर्गस्य स्थाने सकारादेशे वर्णसम्मेलने शिरस्पदम् इति रूपं भवति।

भास्कर: – भा: करोति इत्यर्थे भा: कर: इत्यवस्थायां 'कस्कादिषु च' इति सूत्रेण कस्कादिगणे पाठात् विसर्गस्य स्थाने नित्यं सकारादेशे भास्कर: इति रूपं भवति।

इति राजधरमिश्रकृतया संस्कृतव्याख्यया सहितं विसर्गसन्धिप्रकरणं सम्पूर्णम्